

Robert A. Dahl

Demokratiya Haqqında

* * *

Robert A. Dahl, ON DEMOCRACY
Yale University Press, *New Haven & London*

Copyright ©1998 by Yale University

* * *

İqtisadi və Siyasi Araşdırmalar Mərkəzi (FAR CENTRE),
Bakı, Azərbaycan, 2004

Tərtibat, redaktə və şərhələr: Hikmət Hacızadə
Azərbaycan türkçəsinə çevirən: Natiq Səfərov, Hikmət Hacızadə
Bilgisayar təminatı: Vəfadar Farizovlu,
Rəssamı: Ədnan Hacızadə
Korrektoru: Sima Əyyubova, Səyyarə Həbibzadə
Kompüter operatoru: Sevil Həsənağa qızı
Kitab pulsuz yayılır

Kitab FAR CENTRE tərəfindən tərcümə edilib. ABŞ səfirliyini yardımı ilə çap olunub.

Humanitar elmlərin müəllimləri və tələbələri,
jurnalistlər və ictimai fəallar üçün.

ISBN 5-87459-245-8

Bu layihə, qismən, Amerika Birləşmiş Ştatlarının Səfirliyi ilə bağlanmış Qrant Sazişi vasitəsilə maliyyələşdirilmişdir. Burada ifadə edilmiş fikirlər, faktlar və nəticələr və ya məsləhətlər Müəllif(lər)ə aiddir və heç də Amerika Birləşmiş Ştatları Dövlət Departamentinin mövqeyini əks etdirmir.

2025 * * *

Robert A. Dahl "On Democracy",
Published in Azerbaijani language by FAR CENTRE, Baku, Azerbaijan

Project Coordinator: Hikmet Hady-zadeh

Translators: Natiq Safarov, Hikmet Hady-zadeh

FAR CENTRE (Economic & Political Research Centre, Azerbaijan).

Address: FAR CENTRE, Music School, 3 R.Behbutov St.,

Baku 370 000, Azerbaijan,

phone: (99412) 931438; E-mail: far@monitor.baku.az

Published With The Assistance Of
US Embassy, Azerbaijan

This project was funded, in part, through a Grant Agreement with the Embassy of the United States of America. The opinions, findings and conclusions or recommendations expressed herein are those of the Author(s) and do not necessarily reflect those of the United States Department of State.

İçindəkilər

1. Ümumiyyətlə “yol bələdçisi” lazımdır mı?

I HİSSƏ. BAŞLANGIC

2. Demokratiya harada və necə inkişaf edib? Qısa tarixi öçerk
3. İrəlidə nə gözləyir?

II HİSSƏ. İDEAL DEMOKRATIYA

4. Demokratiya nədir?
5. Demokratiya nə üçün lazımdır?
6. Siyasi hüquq bərabərliyi nə üçün lazımdır (I). Anadangəlmə bərabərlik
7. Siyasi hüquq bərabərliyi nə üçün lazımdır (II)? Vətəndaşlıq sərəştəsi

III HİSSƏ. REAL DEMOKRATIYA

8. İri sosisium demokratiyası üçün hansı siyasi institutlar tələb olunur?
9. Variantlar I: Müxtəlif miqyaslı demokratiya
10. Variantlar II: Konstitusiyaların növləri
11. Variantlar III: Partiyalar və seçki sistemləri

IV HİSSƏ. ƏLVERİŞLİ VƏ ƏLVERİŞSİZ ŞƏRAİT VƏ ŞƏRTLƏR

12. Demokratiya üçün əlverişli olan əsas şərtlər
13. Nəyə görə bazar kapitalizmi demokratiya üçün sərfəlidir?
14. Nəyə görə bazar kapitalizmi demokratiya üçün ziyanlıdır?
15. Səyahət davam edir.

ƏLAVƏ A. Seçki sistemləri haqqında

ƏLAVƏ B. Polietnik və ya multimədəni ölkələrdə siyasi güzəştlər

ƏLAVƏ C. Demokratik ölkələrin sayı haqqında

Qeydlər

Bu mövzu üzrə nələri oxumalı

Minnətdarlıq ifadəsi

* * *

1-ci FƏSİL

Ümumiyyətlə, “yol bələdçisi” lazımdır mı?

XX əsrin son 50 ilində insanlıq tarixdə misli görünməmiş siyasi dəyişikliklərin şahidi olub. Demokratiyaya alternativ olan siyasi sistemlər ya büsbütün yox olaraq maraqlı qazıntılara çevrilib, ya da öz son sığınacaqlarında duruş gətirmək ümidi ilə siyasi meydanı tərk edib. Bunlar hələ baş verməmişdən öncə demokratiyanın əzəli düşmənləri – müxtəlif senz sistemlərinin köməyi ilə əhalinin böyük hissəsini seçkilərdə iştirak etməkdən kənarlaşdıran mərkəzləşdirilmiş monarxiya, irsi aristokratiya, oliqarxiya bütün dünyada insanların böyük hissəsinin nəzərində öz legitimliyini itirib. Yaşadığımız XX yüzillikdə mövcud olan antidemokratik rejimlərin əsas növləri –

kommunizm, faşizm, nasizm dağıdıcı müharibələrin tonqalında yanaraq külə dönüb, ya da (Sovet İttifaqı kimi) öz içindən çürüyərək parçalanıb. Hərbi diktaturalar, xüsusilə Latın Amerikasında, daimi uğursuzluqları ilə özünü həmişəlik gözədən salıb, salamat qalanlar isə çox vaxt demokratiya donuna girib.

Lakin bununla belə deyə bilərikmi ki, demokratiya bütün dünyada insanlardan dəstək almaq uğrunda mübarizədə nəhayət qalib gəlib? Çətin deyə bilək. Çox vaxt ən azğın və mürtəcə şovinizm yaxud dini təməlçiliklə qovuşan müxtəlif yönlü anti-demokratik ideologiya və hərəkətlər hələ də yaşamaqda davam edir. Demokratik hökumətlər (özü də bunların “demokratiklik” dərəcəsi heç də eyni deyildir) dünya ölkələrinin yalnız yarısından azında hakimiyyət başındadır və bu ölkələrin vətəndaşları sayca Yer kürəsinin cəmi sakinlərinin güclə yarısını təşkil edir. Dünya əhəlinin beşdə biri Çində yaşayır və bu ölkə öz dörd minillik şanlı tarixi ərzində demokratik idarəetmənin məziyyətlərindən bir dəfə də olsun “dadmayıb”. Demokratik idarəetmə sisteminə yalnız son on ilində qədəm qoymuş Rusiyada demokratiya hələ də zəifdir və hamının şəksiz dəstəyini qazana bilməyib. Hətta qədim və köklü demokratik ənənələri olan ölkələrdə də demokratiya bir çox müşahidəçilərin fikrincə böhran keçirir və ya azı ona görə xeyli ziyan çəkib ki, seçicilər öz seçdikləri liderlərə, siyasi partiyalara, dövlət məmurlarına getdikcə daha az inanır və belə hesab edirlər ki, onlar daimi işsizlik, yoxsulluq, cinayətkarlıq, kasıbların sosial təminatı, immiqrasiya, vergi qoyma, korrupsiya kimi problemlərlə layiqincə və ya heç olmasa uğurla mübarizə apara bilmirlər.

Gəlin, dünyanın təxminən iki yüz ölkəsini şərti olaraq üç qrupa bölək. Birinci qrupa qeyri-demokratik ölkələri, ikinciyə – demokratiyanın nisbətən yaxın vaxtlarda bərqərar olduğu ölkələri, üçüncüyə – demokratik dayaqların çoxdan qurulduğu və nisbətən möhkəm olduğu ölkələri daxil edək. Təbii ki, hər qrupda digər cəhətlərdən bir-birindən kəskin seçilən tamamilə fərqli ölkələr olacaqdır və onlar demokratiyaya gedən yolda fərqli problemlərlə üzləşəcəklər. Qeyri-demokratik ölkələr üçün başlıca problem budur ki, onlar demokratiyaya keçə biləcəklərimi, keçə biləcəklərsə, bunu hansı yolla edəcəklər? Demokratik islahatlar yoluna yaxın vaxtlarda qədəm qoymuş ölkələr üçün aşağıdakı məsələ xüsusilə önəmlidir: onlar yenidən qazanılmış təcrübəni və demokratiya institutlarını elə möhkəmləndirməyə qabildirlərimi ki, bunlar zamanın sınağından çıxsa bilsin, siyasi münaqişə və böhranlara duruş gətirə bilsin (və bunun üçün hansı vasitələr lazımdır)? Və nəhayət, “qocaman demokratiya” ölkələri öz demokratiyalarını təkmilləşdirməli və dərinləşdirməlidir.

Əlbəttə, bu yerdə məndən soruşa bilərsiniz: axı bu “demokratiya” nə deməkdir, bu sözün altında nələri başa düşmək lazımdır?

Demokratik idarəetmə qeyri-demokratik idarəetmədən nə ilə fərqlənir?

Qeyri-demokratik ölkə demokratiyaya keçidi həyata keçirməyə başlasa, bu keçid nə cür olmalıdır?

Nə vaxt demək olar ki, demokratiyaya keçid baş tutub?

Konsolidasiya (bir araya gəlmək – red.) demokratiyası haqqında da sual ortalığa çıxır: konkret olaraq nələr bir araya gəlməlidir?

Və ümumiyyətlə, demokratik ölkələrdə demokratiyanı “dərinləşdirmək” nə deməkdir? Ölkə demokratikdirsə, o necə daha demokratik ola bilər?

Gördüyümüz kimi çox suallar meydana gəlir.

Artıq iki min il yarımındır ki, demokratiyanın təbiətini hər yöndə və hər cür müzakirə edirlər. Elə görünə bilər ki, hamını və ya demək olar hamını qane edə biləcək müəyyən ideyalar dəstini işləyib hazırlamaq üçün bu, kifayət qədər böyük müddətdir. Lakin xoşbəxtlikdən, ya bədbəxtlikdən belə bir şey baş verməyib.

Demokratiyanın hər cür təfsir və iddia edildiyi, bəyənilməsi və inkar edildiyi, üstündən sükutla keçildiyi və tərənnüm edildiyi, var olduğu, məhv edildiyi və yenidən bərqərar olduğu bu 25 yüzillik ərzində görünür ki, bu hadisənin mahiyyəti üzrə ən başlıca məsələlər barədə belə ümumi razılığa gəlmək mümkün olmayıb.

Nə qədər qərribə görünsə də demokratiyanın məhz bu cür uzun yol keçməsi xeyli pərakəndəliyə, dolaşıqlığa, ziddiyyətli fikirlərə gətirib çıxarıb, belə ki, “demokratiya” anlayışı müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif yerlərdə və müxtəlif insanlar üçün tamamilə müxtəlif mənalar ifadə edib. Bəli, bəşər tarixində elə dövrlər, özü də xeyli uzun dövrlər olub ki, demokratiya yoxa çıxıb, real fəaliyyət göstərməyib və yalnız “azsayılı seçmə insanların” ideyaları və ya xatirələri şəklində birtəhər “güc-bəla” var olub. Vur-tut 200 il bundan əvvəl (bu isə o deməkdir ki, bu vaxt ərzində cəmi təxminən 10 nəsil dəyişilib) real mövcud olan demokratiya nümunələrini çətinliklə tapmaq mümkün idi. O, insanların yararlı və həyatda təcəssüm etdirə biləcəyi gerçək siyasi sistemdən daha çox filosofların nəzəri düşüncələrinin predmeti idi. Hətta “demokratiyanın” və ya “respublikanın” həqiqətən mövcud olduğu nadir hallarda da əhalinin böyük bir hissəsi siyasi həyatda iştirakdan kənarlaşdırılmışdı.

“Demokratiya” anlayışının ümumi mənada yetərincə qədim olmasına baxmayaraq, onun bu kitabda nəzərdən keçirəcəyimiz formaları heç şübhəsiz XX yüzilliyin törəməsidir. Məhz bizim günlərdə belə bir qəti əqidəyə gəlmişik ki, demokratiya müəyyən yaşa çatmış hər bir vətəndaşın seçmək və seçilmək hüququnu əməldə təmin etməlidir. Amma cəmi 80 il bundan əvvəl – bu vur-tut dörd nəsil deməkdir – 1918-ci ildə, yəni Birinci dünya müharibəsinin təzəcə başa çatdığı dövrlərdə olan müstəqil demokratik və ya respublika ölkələrində yaşlı əhalinin az qala yarısı mülki hüquqlara tam dərəcədə malik deyildi və heç vaxt buna malik olmamışdı. Təbii ki, mən qadınları nəzərdə tuturam.

Burada da biz xeyli maraqlı hal ilə qarşılaşırıq: ümumi seçki hüququnu demokratiyanın zəruri şərti hesab etsək, faktiki olaraq hər bir demokratik ölkədə insanlar tapmaq olar ki, ölkənin demokratik idarəetmə sistemindən “qocadır”. Demokratiya bu gün dərk və qəbul etdiyimiz mənada, çox “gənc” olmasa da, hər halda qədim hadisə də deyildir.

Mənə əlüstü etiraz edə bilərlər: “Məgər Amerika Birləşmiş Ştatları amerika inqilabının başlanğıcı anından demokratiya ölkəsi yaxud Avraam Linkolnun dediyi kimi, “respublika demokratiyası” ölkəsi olmayıbmı? Məgər XIX əsrin 30-cu illərində ABŞ-a səfər etmiş fransız yazıçısı Aleksis de Tokvill öz məşhur kitabını “Amerikada demokratiya” adlandırmayıbmı? Hələ eramızdan əvvəl V əsrdə afinalılar öz idarəetmə sistemlərini demokratiya hesab etmirdilərmı? Yaxud, respublika Roması müəyyən növ demokratiya deyildisə, bəs nəydi? Sual olunur: bir halda ki, “demokratiya” sözü müxtəlif dövrlərdə müxtəlif anlayışları bildirmişsə, onun müasir anlamı barəsində ümumi razılığa necə gəlmək olar?

Bunu soruşduqdan sonra məsələnin daha dərininə getmək olar: “Axı, nə üçün bütün hallarda demokratiya bu qədər lazımlıdır? Və bu gün demokratik ölkələr adlandırdığımız – ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Norveç, Avstraliya və digər bir çox ölkələrdəki “demokratiya” nə dərəcədə demokratikdir? Daha sonra nəylə izah etmək olar ki, bu ölkələr “demokratik”, bir sıra digər ölkələr isə “qeyri-demokratik” hesab edilir? Getdikcə yeni-yeni suallar ortalığa çıxır.

Və onda bu bölmənin başlığına çıxarılmış sualın cavabı aydından da aydın olur. Əgər siz demokratiyaya dair bir sıra mühüm məsələlərə cavab tapmaq istəsəniz, o zaman bir növ “yol bələdçisi” qismində çıxış edən bu kitab sizin üçün faydalı ola bilər.

Təbii ki, bu qısa səyahətin gedişində sizi düşündürən bütün suallara cavab tapa bilməyəcəksiniz. Səyahətimiz həddən artıq uzun sürməsin deyə, magistral marşrutumuzun bir çox qollarını – onların hara apardığını bilmək istəsək də – diqqətdən kənarda qoymağa məcburuq. Bununla belə, yəqin ki, sizin maraqlarınız əsasən təmin ediləcəkdir və inanıram ki, bu kitabı oxuyub qurtarandan sonra siz özünüz həmin yolları tədqiq etməyə yollanacaqsınız. Bu yolu asan keçə bilməyiniz üçün kitabın sonunda problemin sonrakı müstəqil öyrənilməsi üçün ən önəmli əsərlərin qısa siyahısını vermişik.

Səyahətimizi lap əvvəldən – demokratiyanın yaranışından başlayaq.

* * *

I HİSSƏ. *Başlanğıc*

2-ci FƏSİL.

Demokratiya harada və necə inkişaf edib?

QISA TARİXİ OÇERK

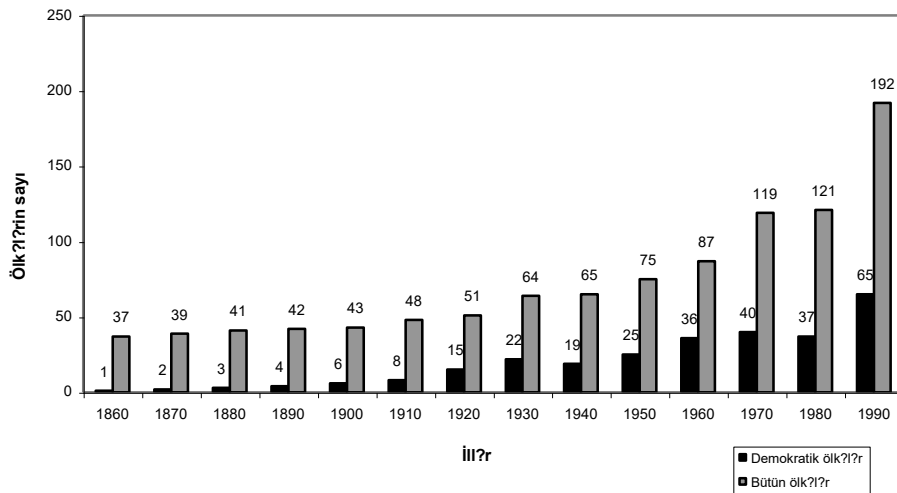
Yadınızdadırsa, söhbətə ondan başladım ki, “demokratiya” anlayışı son 25 yüzillik ərzində hər cür şəkildə müzakirə edilib. Maraqlıdır, görəsən həqiqətənmi onun bu qədər yaşı var? Amerikalıların çoxu – özü də təkcə onlar yox – ürəkdən inanır ki, demokratiya 200 il bundan əvvəl Amerika Birləşmiş Ştatlarında doğulub. Tarixi daha yaxşı bilənlər isə Qədim Yunanıstan və Qədim Romanın adını çəkəcəklər. Yaxşı, bəs əslində demokratiya harada yaranıb və necə inkişaf edib?

Əlbəttə, yaxşı olardı ki, bu prosesi iki min il yarım bundan əvvəl Yunanıstanda demokratiyanın “kəşfindən” başlayaraq, onun bütün qitələrə yayıldığı və hazırda bəşəriyyətin böyük bir hissəsini əhatə etmiş az-çox fasiləsiz və getdikcə güclənən hərəkət kimi təsəvvür edək.

Bu cür mənzərə əlbəttə göz oxşayır, lakin o, ən azı iki səbəbdən aldadıcı təəssürat yaradır.

Birincisi, Avropa tarixi ilə tanış olan hər kəs bilir ki, xalq hakimiyyəti Yunanıstan və Romada bir neçə yüzillik yüksəlişdən sonra tənəzzülə uğramağa başladı, sonra isə ümumiyyətlə yoxa çıxdı. Hətta, əsasında bu və ya digər idarəetmə sisteminin “xalq”, “demokratik” yaxud “respublika” hesab edilə biləcəyi meyarlarını geniş şəkildə təfsir etməyə çalışsaq belə, onların yüksəliş və tənəzzülünü hansısa uzaq zirvəyə doğru fasiləsiz və getdikcə güclənən – yalnız hərdən bir qısa eniş dövrlərində sürəti ləngiyən – hərəkət kimi təqdim edə bilmərik. Demokratiyanın tarixi daha çox ara-sıra dikdirləri olan hamar və sonsuz səhranı xatırladır – yalnız müəyyən bir məqamdan sonra hazırda demokratiyanın bərqərar⁵ olduğu hündürlüklərə doğru uzun sürən yüksəliş başlayır (cədvəl 1).

CƏDVƏL 1. *Demokratik ölkələr (bütün kişilərin seçki hüququna malik olduğu və ya ümumi seçki hüququna malik olan ölkələr), 1850-1995*

İkincisi, fikirləşmək düzgün olmaz ki, demokratiyanı əbədilik "ixtira" ediblər və bu ixtira məsələni, buxar maşını kimi hamı üçün və hər kəs üçün eyni cür xidmət edir. Antropoloqlar və tarixçilər oxşar əmək alətlərinin yaxud oxşar əmək üsullarının müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif yerlərdə peyda olduğunu aşkar etdikdə, adətən bu oxşarlıq və eyniliyin təbiətini aydınlaşdırmağa can atır, başa düşməyə çalışırlar ki, bu alətlər və istehsal üsulları hansısa bir nəfər tərəfindən ixtira edilib və sonra yayılıb, yaxud bunlar müxtəlif yerlərdə eyni vaxtda bir-birindən asılı olmayaraq yaranıb? Bu suala cavab tapmaq çətindir və bəlkə də, mümkün deyil. Dünyada demokratiyanın inkişafı ilə bağlı məsələ də eynən bu cürdür. Onun inkişafını nə dərəcədə ilkin mənbədən yayılma ilə və nə dərəcədə (ümumiyyətlə əgər belə bir dərəcə varsa) onun müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif yerlərdə müstəqil yaranışı ilə izah etmək olar?

Demokratiya barəsində tam konkret cavab vermək mümkün olmasa da, tarixi materialların öyrənilməsi aşağıdakı nəticəyə gətirib çıxarır: demokratiya öz yayılmasına görə xeyli dərəcədə demokratik ideya və prinsiplərin diffuziyaya uğramasına borcludur, lakin diffuziya da bu hadisənin tam izahını verə bilməz. *Görünür, od, boyakarlıq, yazı kimi demokratiyanı da döna-döna və müxtəlif yerlərdə ixtira ediblər.* Bir də axı müəyyən yerdə və müəyyən zamanda (deyərk ki, Afina, təxminən e.ə. 500-cü ildə) demokratiyanın təşəkkülü üçün əlverişli şərait yaranmışsa, nə üçün də bu cür əlverişli şərait daha hansısa yerdə yaranmasın?

Düşünürəm ki, demokratiyanı, bunun üçün şərait olduğu yerdə və vaxtda hər dəfə yenidən ixtira ediblər. Düşünürəm ki, bu cür şərait müxtəlif yerlərdə və müxtəlif vaxtlarda yaranıb. Münbit torpaq və yetərinə yağıntı kənd təsərrüfatının inkişafına təkan verdiyi kimi, müəyyən əlverişli faktların məcmusu da demokratik idarəetmə üsulunun inkişaf meylini gücləndirib. Məsələn, elə əlverişli şərait sayəsində hələ ibtidai icma quruluşu dövründə demokratiyanın hansısa ibtidai formaları yaranıb.

Belə bir imkanı nəzərdən keçirək: təsəvvür edək ki, müəyyən insanlar yığcam və sabit bir qrup yaradıblar və bu qrupun üzvləri "biz" və "onlar", "özümüzünkülər" və "özgələr", "mənim xalqım" və "onların xalqı", "mənim tayfam" və "yad tayfalar"

kimi anlayışları bir-birindən dürüst fərqləndirə bilirlər. Bundan əlavə, təsəvvür edək ki, bu qrup – onu “tayfa” adlandıraraq – heç kəsin hakimiyyətindən asılı deyildir və onun üzvlərinin böyük hissəsi, necə deyərlər, öz işlərini hər hansı kənar müdaxilə olmadan yoluna qoymaq imkanına malikdir. Və nəhayət, təsəvvür edək ki, tayfa üzvlərinin bir hissəsi, məsələn, deyək ki, tayfanın ağsaqqalları bir-birlərini bu birliyi idarə etməkdə eyni dərəcədə qabil sayırlar. Bu cür şəraitdə demokratik meyllərin yaranma bilməsi ehtimalı da yüksək olur. Belə ki, *demokratik idarəetmə üsulu “bərabərlik məntiqi” adlandırdığımız hadisədən təkan alır.*

İnsanların kiçik dəstələr halında yaşadığı, ovçuluq, yeməli bitki kökləri, meyvə, giləmeyvə və təbiətin digər nemətləri hesabına ömür sürdüyü uzun bir dövr ərzində onlar vaxtaşırı yaxud ola bilsin daim elə bir sistem yaratmağa çalışıblar ki, birlik üzvlərinin müəyyən hissəsi (ən yaşlılar, yaxud ən təcrübəlilər) “bərabərlik məntiqi”ni rəhbər tutaraq bu və ya digər qərarları birgə hazırlaya bilsin. Yazısı olmayan tayfa ittifaqlarının tarixinin tədqiqi göstərir ki, hadisələr təxminən biz dediyimiz kimi cərəyan edib. Deməli, minilliklər boyu demokratiya özünün hansısa primitiv formasında ən “təbii” siyasi sistem olub.

Hər halda, onu dəqiq bilirik ki, bu uzun dövr nə vaxtsa başa çatıb. Bu dövrdən sonra insanlar ciddi müəyyən edilmiş qaydalar əsasında birliklər yaradıb, oturaq həyat sürməyə (ilk növbədə kənd təsərrüfatı və ticarətlə məşğul olmaq üçün) başladıqdan sonra xalqın idarəetmədə iştirakı üçün əlverişli olan hallara – qrupun öz kimliyini tanıması, kənar müdaxilənin olmaması, bərabərlik prinsipinin tanınması kimi hallara getdikcə az-az rast gəlinib. İyerarxiya sistemi və bir qrup insanın digər insanlar üzərində ağalığı adi hal alıb. Bunun nəticəsində oturaq xalqlarda xalq hakimiyyəti sistemi yüz-yüz illər yoxa çıxıb. Onun yerinə sosial iyerarxiyanın bu və ya digər formasına əsaslanan monarxiyalar, istibdad, hakimiyyətləri, aristokratiyalar və oliqarxiyalar gəlib.

Daha sonra, təxminən e.ə. 500-cü illərdə, görünür, yenə haradasa elə bir əlverişli şərait yaranıb ki, bir neçə azsaylı insanlar qrupu kollektiv qərarların çıxarılması üçün ən geniş imkanlar açan idarəetmə sistemlərini inkişaf etdirməyə başlayıb. Belə demək olar ki, primitiv demokratiya yenidən, bu dəfə daha yüksək səviyyədə ixtira edilib. Onun inkişafının ən mühüm mərhələləri Avropada qeydə alınıb: bunlardan üçü Aralıq dənizi sahillərində, qalanları isə qitənin şimalında yaranıb.

ARALIQ DƏNİZİ BÖLGƏSİ

Beləliklə, böyük sayda vətəndaşın iştirakını nəzərdə tutan demokratik idarəetmə sistemləri ilk dəfə qədim Yunanıstanda və Romada, təxminən eramızdan əvvəl 500-cü illərdə yaranıb, özü də onların “təməl daşı” o qədər möhkəm olub ki, müəyyən dəyişikliklərə baxmayaraq, bir neçə yüzillik ərzində duruş gətirə bilib.

Yunanıstan. Müasir anlamda, vahid hökumət tərəfindən idarə olunan vahid dövlətin bütün əhalisinin yaşadığı müəyyən ərazini ehtiva edən “ölkə” anlayışı qədim Yunanıstana aid oluna bilməz. Belə ki, o, kənd təsərrüfatı yerləri ilə əhatə olunmuş bir neçə yüz müstəqil şəhər konqlomeratından ibarət idi. Millət-dövlətlər deyilən və müasir dünyanın məhək daşını təşkil edən Amerika Birləşmiş Ştatları, Fransa, Yapo-

niya və digər ölkələrdən fərqli olaraq, Yunanıstan ərazisində yerləşən suveren dövlətlər şəhər-dövlətlər idi. Onların arasında klassik dövrün, eləcə də sonrakı zamanların ən məşhur dövləti Afina idi. Eramızdan əvvəl 507-ci ildə Afina vətəndaşları “xalq hökumətləri” sistemini qəbul etdilər və bu sistem demək olar ki, iki yüz il, Afina öz şimal qonşusu, daha qüdrətli Makedoniya tərəfindən fəth edilənə qədər yaşadı (e.ə. 321-ci ildən sonra Afina hökuməti bir neçə nəsil ərzində Makedoniya hakimiyyətindən xilas ola bildi, sonralar isə yenidən, bu dəfə romalılar tərəfindən fəth edildi).

Məhz yunanlar (çox güman afinalılar) gündəlik həyata “demokratiya” terminini gətirdilər (“demokratiya” yunanca *demos* – xalq; *kratos* – idarə etmək). Maraqlıdır ki, Afinada “demos” sözü adətən bütövlükdə şəhər əhalisinə aid edilsə də, bəzən o, rəiyyəti və ya hətta yalnız kasıbları göstərmək üçün işlədilir. Görünür, qərəzli çalar daşıyan demokratiya termini aristokratlar tərəfindən emosional epitet kimi işlədilir və onları dövlət idarəetməsindən kənarlaşdırmış sadə adamlara qarşı həqarəti ifadə edirdi. Hər necə olsa da, afinalılar və digər yunan tayfaları demokratiya sözünü Afinada və digər bir çox şəhər-dövlətlərdəki hakimiyyət sistemi ilə əlaqədar işlədirdilər (1).

Bütün yunan demokratiyaları arasında ən önəmlisi və məşhuru Afina demokratiyası idi. O, siyasi fəlsəfəyə böyük təsir göstərmiş və sonralar dövlətin idarə olunmasında vətəndaşların iştirakının ən mükəmməl nümunəsi kimi nəzərdən keçirilmişdir, başqa sözlərlə desək, Afina demokratiyası *birbaşa demokratiya* nümunəsi idi.

Afinada idarəetmə sistemi o qədər mürəkkəb idi ki, indi onun adekvat təsvirini verməkdə çətinlik çəkirik. Bu sistemdə başlıca rolu, işində bütün vətəndaşların iştirak etməli olduğu *yığıncaq* oynayırdı. Yığıncaq bir neçə ali vəzifəli şəxsi, o cümlədən, bizim üçün nə qədər qəribə görünsə də, hərbi rəisləri seçirdi. Digər ictimai vəzifələrin icrası üçün vətəndaşların seçiminin əsas üsulu – püşk atma idi və seçki hüququ olan bütün vətəndaşlar bu və ya digər vəzifəyə seçilmək üçün bərabər imkanlara malik idi. Bəzi məlumatlara görə, hər bir sıradan vətəndaşın həyatı boyu heç olmasa bir dəfə püşk üzrə ali dövlət vəzifəsinə seçilmək imkanı vardı.

Yunan şəhərləri birləşərək, ilk növbədə kollektiv müdafiənin təşkili üçün nəzərdə tutulmuş ən müxtəlif konfederasiya, liqa və ittifaqların fəaliyyətinə rəhbərlik etməli olan hökuməti – müəyyən mənada müasir *nümayəndəli hökumətin* prototipini yaradırdılar. Lakin təəssüf ki, onların bu *nümayəndəli sistemləri* haqqında bizə çox az şey məlumdur.

Belə ki, bu sistemlər demokratik ideyalar və üsullar tarixində heç bir iz qoymayıb və *nümayəndəli demokratiyanın* sonrakı formalarının təşkilinə heç bir təsir göstərməyib. Eləcə də, vətəndaşların püşk üzrə bu və ya digər vəzifəyə təyin edilməsi üzrə Afina sistemindən sonrakı dövrlərdə alternativ seçkilər qismində istifadə edilməyib.

Beləliklə, yunan demokratiyasının həmin dövr üçün mühüm yenilik olan siyasi institutları müasir nümayəndəli sistemin inkişafı gedində ya diqqətdən kənarda qalıb, ya da qəti rədd edilib.

Roma. Yunanıstanda “xalq hakimiyyətləri” sisteminin yarandığı zamanlara yaxın dövrlərdə bu cür idarə üsulu Apennin yarımadasında, Romada da təşəkkül tapıb. Lakin Roma vətəndaşları bu idarəetmə üsulunu “respublika” (latınca *res* –iş, şey;

publicus – ümumi) adlandırmağı üstün tuturdular; geniş mənada, xalqa mənsub olan “nəsə bir şey”. (“Demokratiya” və “respublika” terminlərinin əhəmiyyəti məsələsinə hələ qayıdacağıq).

İlk çağlarda respublikanın idarə olunmasında iştirak etmək hüququ yalnız *patri-silərə* (aristokratlara) mənsub idi. Lakin cəmiyyətin inkişafı gedişində, qızgın mübarizədən sonra adi adamlar da (Romada onları *plebs* adlandırırdılar) belə bir hüquqa nail oldu. Afinada olduğu kimi burada da iştirak etmə hüququ yalnız kişilərə verilirdi və bu məhdudiyyət demokratiya və respublikaların sonrakı bütün növlərində XX yüzilliyə qədər qüvvədə qalmışdı.

İlk öncə çox da böyük ərazisi olmayan şəhərdə təşəkkül tapan Roma respublikası ilhaq və işğallar vasitəsilə öz hüdudlarını hədsiz genişləndirərək bütün İtaliyaya və başqa ölkələrə ağalıq etməyə başladı. Onu da deyək ki, bir çox hallarda respublika, hər yerdə yüksək qiymətləndirilən Roma vətəndaşlığını fəth olunmuş xalqların nümayəndələrinə “bəxş edir” və beləcə, axırıncılar müvafiq hüquq və imtiyazlara malik olan Roma vətəndaşına çevrilirdilər.

Bu nə qədər müdrik və alicənab hərəkət olsa da, ona bu günün nöqtəy-nəzərindən baxdıqda, bu meylə çox qüsurlar görürük. Roma heç vaxt özünün xalq hakimiyyəti institutlarını öz vətəndaşlarının getdikcə artan sayına və onların respublikanın mərkəzindən coğrafi uzaqlıq faktoruna uyğun qura bilməyib. Roma Respublikası vətəndaşlarının iştirak etdikləri yığıncaqlar əvvəllərdəki kimi yalnız paytaxtda – xarabalığa qalmış Forumda (hazırda turistlərin sevimli yeri) keçirilirdi. Respublikanın geniş yayılmış ərazisində yaşayan Roma vətəndaşlarının çoxu üçün bu xalq yığıncaqlarında iştirak etmək mümkünsüz idi, belə ki, Roma uzaq idi və ora səfər böyük səy və xərc bahasına başa gəlirdi. Bunun nəticəsində vətəndaşların getdikcə daha çox hissəsi bir qayda olaraq Roma respublikasının mərkəzində keçirilən xalq yığıncaqlarında iştirak etmək imkanından məhrum olurdu. Bir anlıq təsəvvür edin ki, ABŞ-ın hüdudları genişləndikcə Amerika vətəndaşlığı yeni-yeni ştatlarda yaşayan insanlara verilsəydi və bu zaman onlar ümummilli seçkilərdə yalnız bir yerdə – Vaşinqtonda, Kolumbiya dairəsində iştirak etmək məcburiyyətində qalsaydılar necə bir vəziyyət yaranardı!

Romalılar özlərini yaradıcı və bacarıqlı insanlar kimi tanıtsalar da, mühüm dövlət vəzifələrinin seçki yolu ilə tutulması üsulu onları indi bizim üçün aşkar görünən bir qərara – *demokratik yolla seçilmiş* xalq nümayəndələrinin fəaliyyətinə əsaslanan *nümayəndəli idarəetmənin* effektiv sisteminin yaradılması qərarına gəlməyə imkan verməmişdi.

Lakin romalıların guya yaradıcı təxəyyül baxımından bizdən xeyli geri olması haqqında tələsik nəticə çıxarmazdan öncə gəlin nəzərə alaq ki, bir çox yeni ixtiralar biz uşaqlıqdan öyrəşdiyimizdən indi bunlar bizim üçün təbii və adi görünür və qeyri-ixtiyari təəccüblənirik ki, nə üçün belə bir şey əcdadlarımızın ağılına gəlməyib və nə üçün onlar bunları gündəlik həyatda tətbiq etməyiblər. Çoxumuz bir zamanlar ixtira və kəşf edilmiş şeyləri adi bir hal kimi qəbul edirik. Bizdən sonra gələn nəsillər də beləcə, həyatlarını təsəvvür edə bilmədikləri ixtiraların necə ağılımıza gəlmədiyinə təəccüblənəcəklər. Ola bilsin ki, bir neçə əsrdən sonra öz siyasi institutlarını lazımınca qura bilməmiş bizlər də gələcək nəsillər üçün hər cür yaradıcı təxəyyüldən

məhrum insanlar kimi görünəcəyik, necə ki, bu gün romalılar bizim üçün o cür görünür.

Roma respublikası Afina demokratiyasından da, istənilən müasir demokratiyadan da xeyli çox yaşasa da, təxminən e.ə. 130-cu ildən sonra vətəndaş çəkişmə və müharibələri, hərbiləşdirmə, korrupsiya və əvvəllər romalıların bu qədər fəxr etdikləri vətəndaş ruhunun düşkünlüyü onu içindən dağıtmağa başladı. Yuli Sezarın qurduğu diktatura həqiqi demokratik qaydalara son qoydu – bu üsul-idarədən, demək olar heç nə qalmadı. Eramızdan əvvəl 44-cü ildə Sezarın qətlindən sonra isə vaxtı ilə öz vətəndaşları tərəfindən idarə olunan respublika öz hökmdarının iradəsinə tabe olan imperiyaya çevrildi.

Roma respublikasının süqutu ilə “xalq hökumətləri” Cənubi Avropa meydanından silindi. Demokratiyanın İtaliya ərazisinə səpələnmiş bəzi azsaylı tayfaların siyasi sistemi olaraq qaldığını nəzərə almasaq, o demək olar ki, min il müddətinə tamam unuduldu.

İtaliya. Kəskin iqlim dəyişikliklərindən sonra ilk baxışda yoxa çıxmış kimi görünən heyvan və bitki növləri yenidən peyda olduğu kimi, təxminən 1100-cü illərdə xalq hakimiyyətləri də Şimali İtaliyanın bir çox şəhərlərində yenidən ərsəyə gəlməyə başladı. Və yenə də bu, iri regionlarda yaxud ölkə miqyasında deyil, nisbətən kiçik şəhər-dövlətlərdə baş verirdi. Sonralar bütün müasir nümayəndəli demokratiyaların öz təşəkkülünün ilk çağlarında yaratmağa çalışdığı “Roma modelini” təqlid edən bu şəhər-dövlətlərdə hakimiyyət orqanlarının işində iştirak etməyə yalnız cəmiyyətin ali zümərəsinə mənsub olan ailələrin üzvləri – zadəganlar, iri torpaq sahibləri və s. buraxılırdı. Zaman ötdükcə sosial-iqtisadi iyerarxiyanın aşağı pillələrində dayanan şəhər sakinləri də cəmiyyətin idarə olunmasında iştirak etmək haqlarını tələb etməyə başladılar. Bu gün “orta sinif” adlandırılan biləcəyimiz zümərələrin nümayəndələri – birinci nəsilə varlanmış şəxslər, gildiyalar və seqlər halında birləşmiş tacirlər və bankirlər, habelə cəngavərlərin başçılığı altında olan əsgərlər cəmiyyətdə hakim mövqə tutan elitadan həm çoxsaylı, həm də daha yaxşı təşkilatlanmağa qabil idi. Üstəlik onlar qanlı üsyanlarla hədələyə və lazım gəldikdə öz hədələrini həyata keçirə bilərdilər. Nəticədə, özlərini “popolo” adlandıran bu insanlar bir çox şəhərlərdə idarəetmədə iştirak etmək hüququna nail oldular.

İki yüz il ərzində, bəzi yerlərdə bundan da uzun zaman kəsiyində İtaliyanın bir sıra şəhərlərində bir-birinin ardınca bu cür respublikalar yarandı. Onların çoxu – məsələn Florensiya və Venetsiya – sənətkarlıq, incəsənət, elm mərkəzlərinə, təkrarsız poeziya və musiqi, misilsiz memarlıq və şəhərsalma nümunələrinin cəmləşdiyi məbədə çevrilir və onlar qədim Ellada və Roma dünyasını böyük həvəslə özləri üçün yenidən kəşf edirdilər. Sonralar “Orta əsrlər” adlandırılmış böyük bir dövr başa çatmaqdaydı və onu əvəzləməyə İntibah – o vaxta qədər görünməmiş yaradıcı coşğunluq dövrü gəlirdi.

Lakin demokratiyanın bədbəxtliyindən XIV əsrin ikinci yarısında bəzi iri şəhərlərdə respublika quruluşu tədricən geri çəkilməyə başladı. Bu proses xalq hakimiyyəti sisteminin əzəli və əbədi düşmənləri – iqtisadi tənəzzül, korrupsiyalar, oliqarxiyalar, müharibələr, ərazi ekspansiyaları, avtoritar hökmdarlar (istər knyazlar, istər krallar, istərsə də əsgərlər) tərəfindən hakimiyyətin qəsb edilməsi və s. bu kimi had-

isələrin nəticəsi idi. Lakin respublika düşmənlərinin siyahısı bununla bitmirdi – tarixi inkişafın uzun və dolanbac yollarında xalq hakimiyyətinin timsalı olan şəhər-dövlətin bəxtinə daha bir düşmənlə – öz qüdrəti ilə ondan qat-qat üstün olan rəqiblə döş-döşə gəlmək yazılmışdı. Söhbət millət-dövlətdən gedir. Şəhərlər bu, daha iri və güclü törəmələrə qovuşmağa, əksər hallarda isə dövlətin inzibati vahidlərinə çevrilməyə məhkum idi.

Şəhər-dövlətlərin şanlı tarixi başa çatmaq üzrə idi.

Sözlər haqqında bir neçə söz

Siz yəqin hiss etdiniz ki, Yunanıstan, Roma və İtaliyanın siyasi quruluşundan danışarkən mən tez-tez “xalq hökumətləri” ifadəsini işlədirdim. Afinalılar mövcud xalq hökumətini bildirmək üçün “demokratiya” terminini uydurmuşdular. Romalılar latıncanın köməyi ilə öz quruluşlarını “respublika” adlandırmışdılar, sonralar italyanlar bu sözü öz şəhər-dövlətləri barədə işlətməmişdilər. Soruşa bilərsiniz, “demokratiya” və “respublika” anlayışları konstitusiyə sisteminin iki müxtəlif növünü bildirir, ya bu iki söz öz mənşələri üçün borclu olduqları dillər arasındakı fərqləri əks etdirir?

Bu sualın düzgün cavabı, 1787-ci ildə yenidən təklif edilmiş Amerika Konstitusiyə layihəsini dəstəkləmək üçün yazdığı və böyük hay-küyə səbəb olmuş məqalədə Ceyms Medison tərəfindən bərk dolaşığa salınmışdı.

Konstitusiyanın başlıca yaradıcılarından biri görkəmli dövlət xadimi, öz zamanəsinin politologiyasından gözəl baş çıxaran Medison “təmiz” demokratiyanı (2) (bu sözün altında mən bir yerə toplaşaraq özləri üçün hökumət təyin edən azsaylı vətəndaşlardan ibarət olan cəmiyyəti başa düşürəm) və “respublikanı” (bu sözün altında nümayəndəli sistemə əsaslanan idarəetmə formasını başa düşürəm) fərqləndirirdi.

Lakin Medisonun təklif etdiyi fərqləndirmənin real əsası yox idi: nə Qədim Romada, nə də məsələn, Venetsiyada “nümayəndəli sistemə” təsadüf edilmir. Əslində Medisonun demokratiya tərifinə erkən respublikalar uyğun gəlirdi. Bundan əlavə, XVIII əsrdə Amerika Birləşmiş Ştatlarında hər iki termin bir-birini qarşılıqlı surətdə əvəzləyərək işlədilirdi. Lakin Medisonun təklif etdiyi bu təsnifata məşhur siyasi filosof, Medisonun həmişə heyranlıqla yanaşdığı və tez-tez istinad etdiyi Monteskyönün əsərlərində də rast gəlinmir. Yəqin Medisonun özü də başa düşürdü ki, onun qeyd etdiyi fərqlərin tarixi əsası yoxdur, buna görə belə nəticəyə gəlməliyik ki, bu qeyd yalnız bir məqsədlə – təklif edilən Konstitusiyanın guya kifayət qədər “demokratik olmadığını” iddia edən tənqidçiləri gözdən salmaq üçün edilmişdi.

Yeri gəlmişkən, hər necə olsa da (məsələ axıracan aydınlaşmayıb), “çılpaq faktlar” ondan xəbər verir ki, demokratiya və respublika (Medisonun rəyinin ziddinə olaraq) heç də “xalq hökuməti”nin növ müxtəlifliyini bildirmir, sadəcə olaraq məlum dolaşıqlıq səbəbindən, bu anlayışları yaratmış yunan və latın dilləri arasındakı uyğunsuzluğu əks etdirir.

ŞİMALİ AVROPA

Yunanıstan, Roma və İtaliyadakı “xalq hökuməti” sistemlərinin hamısı istisnaya yol vermədən – onları demokratiya və ya respublika adlandıracağımızdan asılı

olmayaraq – müasir *nümayəndəli hakimiyyət* sistemi üçün səciyyəvi olan bir neçə mühüm xüsusiyyətdən məhrum idi. Qədim Yunanıstan, eləcə də Orta Əsrlər və İtibah dövrünün İtaliyası yerli “xalq hökumətlərinin” varlığına baxmayaraq, ümummilli effektiv hökumətdən məhrum idi. Qədim Romada belə deyək ki, prinsipləri xalqın iştirakına əsaslanan *bir yerli hökumət* var idi, lakin onun *seçkili nümayəndələrdən ibarət parlamenti* yox idi.

Bütün bu sistemləri gözdən keçirərkən, ən azı üç başlıca siyasi institutun yoxluğu nəzərə çarpır: xalq tərəfindən seçilmiş nümayəndələrdən ibarət olan *ümummilli parlament* və *ümummilli hökumətə* tam tabe olan yerli sakinlər tərəfindən seçilmiş *yerli hökumət*.

Yerli səviyyədə demokratiyanı və yüksək səviyyədə *xalqın seçdiyi parlamenti* özündə birləşdirən bu sistem çox-çox sonralar kəşf edilməli idi.

Siyasi institutların bu cür əlaqələliyinə ilk dəfə olaraq İngiltərədə, Skandinaviya ölkələrində, Niderlandda, İsveçrədə və Aralıq dənizindən şimalda yerləşən daha bir neçə bölgədə rast gəlinir.

Həmin ölkələrin hər birində siyasi inkişaf modellərinin bir-birindən kəskin fərqləndiyinə baxmayaraq, yuxarıdakı sistem sadələşdirilmiş şəkildə təxminən belədir ki, ölkənin müxtəlif yerlərində azad vətəndaşlar və aristokratlar yerli yığıncaqlarda bilavasitə iştirak etməyə başlayırlar; *yerli* yığıncaqlara nümayəndələrin *regional* və ya *milli* yığıncaqları əlavə olunur, bu nümayəndələrin bir hissəsi və ya hamısı seçilməli idi.

Yerli yığıncaqlar. Mən vikinqlərdən başlamaq istəyirəm, təkcə ona görə yox ki, onlara xüsusi rəğbətim var, həm də ona görə ki, vikinqlərin böyük önəm daşıyan təcrübəsi haqqında çox az şey bəllidir. Mənə, Tronheymdən şimal-şərqə doğru 80 mill aralıqda yerləşən və vaxtı ilə ata tərəfdən babamın mühacirət etdiyi bir Norveç fermasına dəfələrlə baş çəkmək qismət olub (məmnuniyyət hissi ilə qeyd etməliyəm ki, indiyə qədər bura *Dahl Vestre*, yəni “Qərbi Dahl” adlanır). Yaxınlıqdakı Steynkyer şəhərciyində qayıq şəklində düzülmüş iri-iri daşları bu gün də görmək olar – təxminən 600-cü ildən 1000-ci ilə qədər olan müddət ərzində burada, bütün hüquqlara malik olan azad vətəndaşların yığıncaqları keçirilirdi. (Norveç dilində bu cür yığıncaqlar “Ting” adlanır. Maraqlıdır ki, ingiliscə “thing” sözü qədim ingilis dilində həm “əşya”-nı, həm də “yığıncağ”-ı bildirən sözdən yaranıb.) Bu cür yerlərə (onların bəziləri daha qədimdir) ətraflarda tez-tez rast gəlinir.

900-cü illərdə azad vikinqlərin yığıncaqları təkcə Tronheymdə deyil, Skandinaviyanın digər regionlarında da təşkil olunurdu. Steynkyerdə olduğu kimi, “Ting” adətən, dikinə qoyulan iri daşlarla dövrələnmiş müəyyən yerdə keçirilirdi. Bu cür yığıncaqlar zamanı azad vikinqlər qanunları müzakirəyə çıxarır, qəbul yaxud rədd edirdilər (məsələn, əvvəlki büt-pərəstliyin əvəzinə xristianlıq tətbiq ediləndə olduğu kimi), habelə özləri üçün kral seçir və ya onu yenidən təsdiq edirdilər. Bundan sonra kral and içməli idi ki, “tingdə” qəbul olunan qanunlara daim əməl edəcəkdir.

Vikinqlər min il öncə Yunanıstanda və Romada hökm sürən demokratik və respublika üsul-idarəsi və qaydaları haqqında heç nə və ya demək olar ki, heç nə bilmir və bilmək də istəmirdilər. Onlar azad insanın ayrılmaz və alınmaz hüququ sayılan “bərabərlik məntiqinə” uyğun olaraq özləri öz yığıncaqlar sistemini yaratmışdılar. X

yüzzillikdə bərabərlik ideyasının Danimarka vikinqləri arasında yaşadığını və geniş yayıldığını bundan bilmək olur ki, onlar Fransadakı çaylardan birində gəmi ilə üzər-kən, sahildən carçının: "Sizin ağanız kimdir?" sualına belə cavab vermişdilər: "Bizdə ağa olmur. Hamımız bərabərik"(3).

Lakin bu "bərabərlik" məsələsini şişirtməyək. Vikinqlərin bu cür fəxr etdiyi bəra-bərlik yalnız azad insanlara məxsus imtiyaz idi, lakin onlar da əmlak və sosial baxımdan heç də bərabər deyildilər. Azad insanlardan aşağıda kölələr dururdu. Qədim yunanlar və romalılar kimi, bir neçə yüzzillikdən sonra avropalılar və amerikalılar kimi vikinqlərin də qulları var idi. Hərbi əsirlər və ya qonşu tayfalara basqınlar zamanı ələ keçirilən zavallılar və ya qul bazarlarından alınanlar kölə asılılığı vəziyyətində saxlanılırdı. Onlar hətta azadlığa buraxıldıktan sonra da öz əvvəlki sahiblərindən müəyyən asılılıqda olurdular. İctimai iyerarxiyada kölələrdən yuxarıda azad doğulanlar, onlardan yuxarıda isə böyük sərvəti (ilk növbədə torpaqları) və irsi statusu olan aristokratiya dururdu. Və nəhayət, bu iyerarxiya piramidasının zirvəsində kral qərar tutmuşdu. Kral hakimiyyəti bununla məhdud-laşdırılmışdı ki, o, *taxt-tacı irsən deyil, seçkilər nəticəsində əldə edə bilirdi*. Bundan əlavə, kral qanunlara tabe olmaq və zərurət halında əyanların loyallığını və sadə adamların dəstəyini qazanmaq öhdəliyini götürürdü.

Gördüyümüz kimi bərabərlik ciddi məhdudlaşdırılsa da, azad insanlar sinfi – kəndlilər, kiçik icarədarlar, torpaq sahibləri (fermerlər) kifayət qədər çoxsaylı idi və siyasi institutlara və ənənələrə uzunmüddətli demokratik təsir göstərə bilirdi.

Avropanın digər bölgələrində bəzən yerli şərait də xalqın hakimiyyət strukturla-rında bilavasitə iştirakı üçün əlverişli mühit yaradırdı. Məsələn, dağlıq Alp çəmən-ləri heyvandarlıqla məşğul olan azad insanların müəyyən dərəcədə müdafiəsini və müstəqilliyini təmin edirdi. Müasir tədqiqatçılardan biri tərəfindən Retiya mahalının (sonralar İsveçrənin Qraunbünden kantonu) 800-cü illərə aid təsvirinə diqqət yetirək:

"Azad kəndlilər... orada hüquq bərabərliyinə yol açan bənzərsiz şəraitdə yaşa-yırlar. Hamı üçün eyni sosial statusu... və ümumi istifadə etmə (dağ otlaqlarından) qaydaları sayəsində vəhdət halında birləşmiş bu insanlar səylə bərabərlik hissini ink-işaf etdirirdilər. Bu hiss iyerarxiya və silk sərhədlərinin sarsılmazlığını qorumağa çalışan feodalizm şüuruna daban-dabana zidd idi. Bu hiss, bu xüsusi ruh yüksəkliyi sonralar Retiya respublikasında demokratiyanın yaranmasına gətirib çıxaracaqdı"(4).

Xalq yığıncaqlarından parlamentlərə. Vikinqlər qərbdən İslandiyaya doğru hərəkət etdikcə, yeni məskunlaşma yerlərində öz siyasi təsisatlarını yaradırdılar. Üstəlik on-lar hələ milli parlamentlərin meydana gəlməsindən qabaq, 930-cu ildə bir növ "super-ting" – "Alting" və ya *milli yığıncaq* deyilən qurumu yaratdılar. İslandiya Norveç tərəfindən qəti fəth edilənə qədər bu qurum yüz ildən də çox müddət ərzində İslandiyanın qanunverəici mənbəyi olaraq qaldı (5).

Həmin dövrlərdə Norveçin özündə, eləcə də Danimarka və İsveçdə regional, son-ralar isə (İslandiya nümunəsi əsasında) milli yığıncaqlar meydana gəlirdi. Kral haki-miyyətinin və onun nəzarət etdiyi mərkəzləşdirilmiş bürokratiyanın getdikcə güclən-məsi bu təsisatların əhəmiyyətini azaltsa da, onlar demokratiyanın inkişafı tarixində öz izini qoya bilmişdi.

Məsələn, vikinqlər dövründə əsas qoyulmuş qayda – yığıncaqlarda xalqın iştirak etmə ənənəsi XV əsrdə İsveçdə müasir parlamentin bünövrəsini yaratdı: kral İsveç cəmiyyətinin müxtəlif silklərinin – aristokratiyanın, ruhaniliyin, bürqerliyin, imtiyazsız siniflərin nümayəndələrini toplantıya dəvət etməyə başladı. Bir neçə əsrdən sonra bu yığıncaqlardan İsveç Riksdacı və ya parlamenti törədi (6).

Niderland və Flandriyada bu proses tamamilə başqa şəraitdə keçirdi. Orada sənayenin, peşələrin, ticarətin, bank sisteminin gür inkişafı şəhərlərdə orta sinfin yaranmasına gətirib çıxarmışdı və bu sinfin nümayəndələri əllərində külli miqdarda iqtisadi resurslar cəmləyə bilmişdi. Daim pula kəskin ehtiyac duyan hökmdarlar nə bu sərvətə əhəmiyyət verməyə bilir, nə də ciddi müqavimətə görə əhalinin razılığı olmadan onun üzərinə vergi qoya bilirdi. Əhalinin razılığını almaq üçün hakim təbəqə şəhərlərin və cəmiyyətin əsas siniflərinin nümayəndələrini yığıncağa çağırmaqlı olurdu. Müasir qanunverici hakimiyyət orqanlarının bilavasitə bu yığıncaqlardan, parlamentlərdən və ya çox vaxt deyildiyi kimi “ştatlar”dan (estates) törədiyini təsdiq etmək mümkün olmasa da, onlar müəyyən ənənələrin əsasını qoymuş, ilk lazımi qaydaları təyin etmiş və demokratiyanın inkişafı prosesinə faydalı təsir göstərmiş ideyaları insanların şüuruna yeritmişdi.

Nümayəndəli parlament öz təşəkkülünün lap başlanğıcında olsa da, tədricən, bir neçə yüz ildən sonra nümayəndəli idarəetmənin ideya və praktikasına güclü təsir göstərmiş görkəmi və formaları alırdı. Buna misal olaraq orta əsrlərin İngiltərə parlamentini göstərmək olar. Şüurlu və məqsədyönlü yaradıcılığın bəhrəsindən daha çox kortəbii təkamülün məhsulu olan bu parlament zərurətin təzyiqi altında I Eduardın (1272–1307) hakimiyyəti illərində təsadüfdən-təsadüfə keçirilən yığıncaqlardan törəmişdi.

Bu amorf cücərilərdən parlamentin necə “yetişməsi” tarixi uzun və mürəkkəb olduğu üçün onu burada qısaca da olsa təsvir etmək çətindir. Yalnız onu deyə bilərəm ki, XIII əsrdə bu təkamül elə bir konstitusiya sisteminin yaradılmasına gətirib çıxardı ki, orada kral və parlament bir-birlərinin hakimiyyətini qarşılıqlı surətdə məhdudlaşdırır, parlamentin öz daxilində isə, lordlar palatasında iclas edən irsi aristokratiyanın hakimiyyəti icmalar palatasında təmsil olunan xalqın hakimiyyəti ilə tarazlaşdırılırdı; kralın və parlamentin qəbul etdikləri qanunlara daha sonra çox vaxt hər ikisindən asılı olan hakimlər tərəfindən baxılırdı.

1700-cü illərdə, ölkənin əsas ictimai qüvvələri arasında qarşılıqlı münasibətləri və hakimiyyət bölgüsünü tənzimləyən və ilk baxışda mükəmməl qaydaya salınmış *şy-ləclər və balanslar* (ingl. – checks and balances) sistemi bütün Avropanı valeh etmişdi. Öz heyranlığını bildirənlər arasında məşhur fransız filosofu Monteskyö və Amerika Konstitusiyasının müəllifləri də vardı. Onların çoxu öz ölkələrində, ingilis sisteminin bütün müsbət cəhətlərini özündə daşıyan və eyni zamanda onun başlıca qüsurlarından – monarxiyadan azad bir quruluşu – respublika üsul-idarəsini yaratmaq ümidində idi. Sonralar bu insanların səyi ilə təşəkkül tapmış respublika həmin dövrdə bir sıra dövlətlər üçün bir növ model, nümunə rolunu oynamışdı.

DEMOKRATİKLƏŞMƏ:

PROSES BAŞLANIB, ANCAQ BAŞA ÇATMASINA HƏLƏ ÇOX VAR

Biz qərəzsiz baxışın bütün üstünlüklərindən istifadə edərək, tam əminliklə deyə bilərik ki, XIII əsrin əvvəllərində Avropada yaranmış siyasi ideyalar və qaydalar sonrakı demokratik institutların və baxışların mühüm elementlərini təşkil etmiş oldu. O, uzaq dövrün insanların işlətdiyi dildən daha abstrakt olan müasir dildən istifadə etməklə, sözügedən elementləri qısaca qiymətləndirməyə çalışaq.

Əlverişli şərait və halların təsiri altında bir sıra Avropa bölgələrində, ilk növbədə də Skandinaviya, Flandriya, Niderland, İsveçrə və İngiltərədə *bərabərlik məntiqi*

- azad insanların öz ölkəsinin idarə olunmasında iştirak edə bildiyi (müəyyən dərəcədə) *xalq yığıncaqlarının* yaradılmasına təkan verdi;

- hökumətin, *onun idarə etdiyi kəslərin razılığına ehtiyacı olması* haqqında ideya əvvəllər yalnız töycü və vergilərin yığılması sahəsinə aid idi, lakin zaman ötdükcə o, tədricən bütün qanunları əhatə etməyə başladı;

- azad insanların ilk yığıncaqları iri şəhər, region yaxud bütöv ölkə kimi iri inzibati qurumları əhatə edə bilmədiyinə görə, razılaşdırılmış qərarları işləyib hazırlamaq zərurəti vergi qoyma və qanun yaratma ilə məşğul olan orqanlarda *nümayəndəlik sisteminin* yaradılmasını tələb etdi;

- Afinada tətbiq edilən üsuldan kəskin fərq bundan ibarət idi ki, nümayəndəlik sistemi püşk atma üzrə təyinetmə və ya təsadüfi seçim ilə deyil, *seçkilər* vasitəsi ilə təmin edilirdi.

- azad vətəndaşların iradəsinin ölkə, millət, millət-dövlət miqyaslarında həyata keçirilməsi isə *seçkili nümayəndəli qanunverici orqanların*, yaxud bir neçə səviyyədə – yerli, milli, bəzən isə əyalət yaxud regional səviyyədə fəaliyyət göstərən *parlamentlərin* yaradılmasını tələb etdi.

Avropada yaranmış siyasi ideyalar və prosedurlar demokratikləşmə prosesinin başlanı biləcəyi bazanı yaratdı. Onun sonrakı inkişafına müsbət təsir göstərmiş faktorlar sırasında qədim Yunanıstan, Roma və İtaliya şəhərlərindəki “xalq hökumətlərinin” fəaliyyətinə aid tarixi məlumatları göstərmək olar. Tarixi təcrübə sübut edirdi ki, xalqın iradəsinə həyata keçirən hökumətlər heç də xam xəyalların məhsulu deyil, bunlar nə vaxtsa həqiqətən də olub, özü də yüz-yüz illər ərzində fəaliyyət göstərüb.

Əldə oluna bilməyənlər haqqında. Təsvir etdiyimiz ideyalar, ənənələr, tarixi pre-sedent və prosedurlar demokratikləşmənin müjdəçiləri idi, ancaq ən yaxşı halda da yalnız müjdəçilər idi. Bir neçə olduqca vacib şərt çatışmırdı.

Birincisi, bu prosesin ilk mərhələsində hətta böyük ümidlər verən ölkələrdə də demokratiya üçün az qala keçilməz maneələr yaradan rüsvayçı bərabərsizlik hökm sürürdü. Bu, qullar və azad insanlar, varlılar və kasıblar arasında, torpaq sahibləri və torpağı olmayanlar, sahibkarlar və muzzdlu işçilər, kişilər və qadınlar, ustalar və usta şagirdləri, yüksək ixtisaslı sənətkarlar və emalatxana sahibləri, bürgerlər və bankirlər, iri feodallar və icarədarlar, əyanlar və qara camaat, hökmdarlar və təbəələr, kral məmurları və onların sərəncam verdikləri insanlar arasında hüquq və vəzifələrə görə, imkan və nüfuz dərəcəsinə görə hökm sürməkdə olan bir bərabərsizlik idi. Hətta azad insanlar da cəmiyyətdəki vəziyyətlərinə, təminat səviyyəsinə,

fəaliyyət növünə görə, öz vəzifələrinə, biliklərinə, azadlıqlarına, nüfuz və qüdrətlərinə görə bir-birlərindən kəskin fərqlənirdilər. Bir çox ölkələrdə qanunlara, adətlərə və sabitləşmiş praktikaya uyğun olaraq azad insanın arvadına onun mülkiyyəti kimi baxılırdı. Beləliklə, *bərabərlik məntiqi* hər yerdə və həmişə faktiki bərabərsizliyin hökm sürdüyü sərt gerçəklik ilə ziddiyyətə girirdi.

İkincisi, hətta yığıncaqlar və parlamentlərin mövcud olduğu ölkələr də minimum demokratik normalara riayət etməkdən yer-göy qədər uzaq idi. Parlamentlər çox vaxt monarxın bərabərhüquqlu partnyoru qismində çıxış edə bilmirdi. Yalnız neçə yüz ildən sonra kral nazirləri üzərində nəzarət kraldan parlamentə keçdi, ya da kralın yerini prezident tutdu. Parlamentlərin özləri də, xüsusən aristokratiya və ruhaniliyin iclas etdikləri palatalar imtiyazlar istinadgahı idi. “Xalqın” seçdiyi nümayəndələrin isə qanunvericilik prosesinə ən yaxşı halda da yalnız qismən təsiri var idi.

Üçüncüsü, “xalq” nümayəndələri bütün xalqı heç də tam dərəcədə təmsil etmirdi, ilk növbədə yalnız kişilər azad insan hesab edilirdi. Hərdən kral taxtına qalxan qadınları nəzərə almasaq, yaşlı əhalinin yarısı siyasi həyatda iştirak etməkdən məhrum idi. Lakin bu məhdudiyyətlər həm də kişilərə, özü də onların böyük hissəsinə aid idi. Hələ 1832-ci ildə Böyük Britaniyada səsvermə hüququna yalnız əhalinin iyirmi yaşını ötmüş 5 faizi malik idi. Həmin il gərgin mübarizə nəticəsində əhalinin yalnız 7 faizi seçkilərdə iştirak etmək hüququ qazana bilmişdi (cədvəl 2)! Norveçdə vikinqlər dövründə xalq nümayəndəliyinin ümidverici perspektivlərinə baxmayaraq, bu faiz 7-dən yalnız bir qədər çox idi.

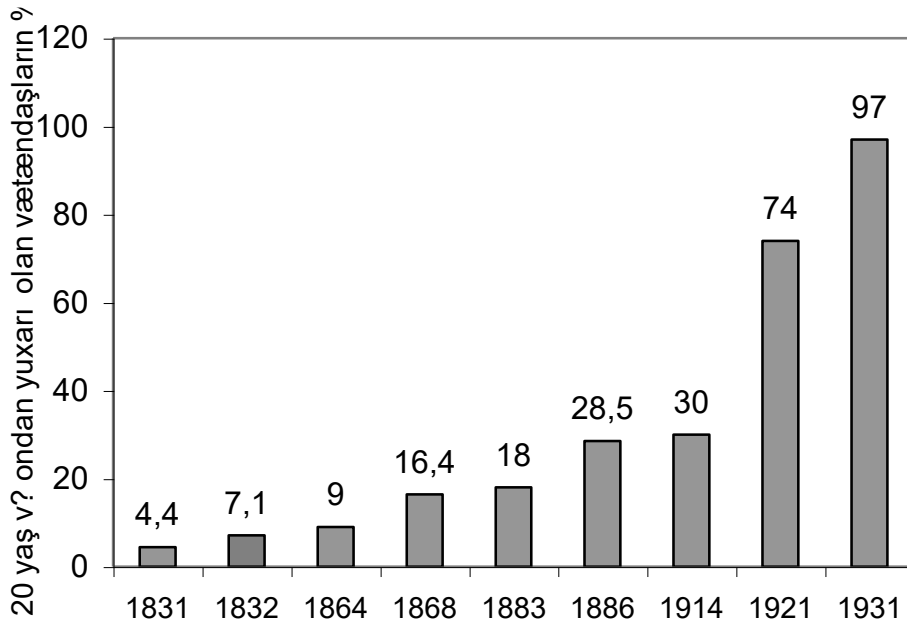
Dördüncüsü, XVIII əsrin axırlarına qədər və hətta ondan sonra da demokratik ideyalar və baxışlar geniş dəstəklənmir və ya heç olmasa kifayət qədər anlaşma ilə qarşılanmırdı. Bütün ölkələrdə bərabərlik məntiqi yalnız azsaylı nadir şəxslər üçün inandırıcı idi. Əhali hətta demokratik respublika üçün hansı siyasi təsisatların tələb olunduğunu da bilmirdi. Söz və mətbuat azadlığına, xüsusən monarxın tənqidi sahəsində sərt məhdudiyyətlər qoyulmuşdu. Siyasi müxalifətin nə legitimliyi, nə də qanunla nəzərdə tutulmuş hüquqları vardı. “Əlahəzrətin loyallıq müxalifəti”nin zamanı hələ gəlməmişdi. Siyasi partiyalar az qala hamı tərəfindən pislənir, təhlükəli və yolverilməz hadisə sayılırdı. Kral agentləri demək olar ki, açıq şəkildə seçiciləri satın alırdılar.

Demokratik ideyaların və üsulların inkişafı müəyyən əlverişli şəraitin olmasından asılı idi. Lakin belə bir şərait hələ yetişməmişdi. O vaxtlar yalnız bir ovuc insan demokratiyaya inanırdı və onu müdafiə etməyə (hətta əldə silahla) hazır idi. Mövcud imtiyazlar antidemokratik hökumətlərin köməyiylə qorunurdu. Hətta demokratik məqsəd və prinsiplərə daha çox sayda insan tərəfdar çıxsaydı belə, sonrakı demokratikləşmə üçün bu, kifayət etməzdi, belə ki, bunun üçün həm də başqa şərait və şərtlər tələb olunurdu. Aşağıda, V hissədə biz bu şərtlərdən ən vaciblərini şərh edəcəyik.

Bundan əlavə nəzərə almaq lazımdır ki, kitabın əvvəlində təsvir etdiyimiz böyük ümidlər verən başlanğıcdan sonra bugünkü zirvələrimizə doğru demokratikləşmə prosesi heç də asan və fasiləsiz yüksəlişdən ibarət olmamışdı. Bu yolda çəkilmə və qabarmalar, müqavimətlər, üsyanlar, vətəndaş müharibələri, inqilablar baş verirdi. Bəzi ölkələrdə mərkəzləşdirilmiş monarxiyanın güclənməsi demokratiyanın əvvəlki

nailiyyətlərini heçə endirirdi, ancaq nə qədər qərribə olsa da bəzi hallarda hansısa təsadüf üzündən hakimi-mütləqlər naməlum uzaq gələcəkdə demokratikləşmə prosesi üçün əlverişli ola biləcək şəraitin yaradılmasına səbəb olurdular.

CƏDVƏL 2. 1831-ci illərdə Böyük Britaniyada seçicilərin (elektoratın) sayı (məlumatlar "Britaniya ensiklopediyasından götürülüb; "Parlament" məqaləsi)

Demokratiyanın yüksəlişi və tənəzzülü tarixinə nəzər salarkən başa düşürük ki, tarixin təbii gedişi demokratiyanın irəliyə fasiləsiz hərəkətini və ya heç olmasa sabit vəziyyətini təmin etmir. Bunu xalq hökumətlərinin mövcud olmadığı uzun dövrlər bizə sübut edir.

Mənə belə gəlir ki, demokratiyanın inkişafı müəyyən qədər bir sıra xoş təsadüflərlə bağlıdır. Lakin bu təsadüflər də bizim özümüzün nə etdiyimizdən asılıdır. Hətta demokratiyanın nəfinə işləyən tarixi qüvvələrin faydalı müdaxiləsi olmadıqda da, biz insana tabe olmayan kortəbii qüvvələrin qurbanları sayıla bilmərik. Demokratiyanın qarşımızda qoyduğu tələbləri adekvat surətdə dərk etməyimiz və bu tələbləri yerinə yetirmək istəyi sayəsində demokratik ideya və üsulları nəinki qoruyub saxlaya, həm də inkişaf etdirə bilərik.

3-cü FƏSİL.

İrəlidə nə gözləyir?

Demokratiyanın problemlərini müzakirə edərkən, bəlkə də heç nə aşağıdakı bir fakt qədər dolaşıqlıq doğurmur: "demokratiya" anlayışı *ideala* və *real gerçəkliyə* eyni dərəcədə aiddir. Buna görə, çox vaxt bunları fərqləndirməkdə çətinlik çəkirik. Dediymə aid misal:

– Düşünürəm ki, demokratiya idarəetmənin mümkün olan ən yaxşı üsuludur, – deyər Alan bildirdi.

– Ağılı başında olan adam ölkəmizdə “demokratik hökumət” deyilən quruluşu mümkün olan ən yaxşı üsul saya bilməz, – deyər Bet ona etiraz etdi. – Əslində, onu güclə demokratik hesab etmək olar.

Aydın məsələdir ki, Alan demokratiya haqqında ideal kimi danışdığı halda, Bet adətən demokratiya adlanan gerçək hakimiyyət sistemini nəzərdə tuturdu. Həmsöhbətlər hər birinin konkret nəyi nəzərdə tutduğunu aydınlaşdırmayana qədər, birbirlərini anlamadan hey höcət edəcəklər. Öz çoxillik təcrübəm əsasında deyər bilərəm ki, həyatda bu cür hallara tez-tez rast gəlmək olur və nə qədər acınacaqlı olsa da, demokratik ideya və üsullara incədən-incəyə bələd olan alimlər arasında da belə mübahisələr adi hala çevrilib.

Əgər biz “demokratiya” sözünün hansı mənanı bildirdiyini dəqiqləşdirsək, bu cür anlaşılmazlıqdan asanca yaxa qurtara bilərik.

– Məni başa düşmədin, – Alan sözünə davam edir. – Mən indiki hökumətimizi demirəm. Əksinə, bu barədə fikrimiz üst-üstə düşür.

– Elədir. Əgər ideal hökumətdən danışırınsa, onda sənənlə razıyam, – Bet deyir. – Bu fikirdəyəm ki, demokratiya ən yaxşı idarəetmə üsuludur. Ona görə istəyirəm hökumətimiz bundan da demokratik olsun.

Filosoflar həmişə mübahisə edirlər ki, bizim məqsədlər, niyyətlər, dəyərlər və s. haqqında təsəvvürümüz ilə reallıq, gerçəklik və s. haqqında təsəvvürümüz arasında hansı fərqlər mövcuddur. Birinci qrupun mülahizələrini “Mən nə *etməliyəm*? Mövcud halda necə hərəkət etmək düzgün olardı?” kimi suallara cavab olaraq, ikinci qrupun mülahizələrini isə “Mən nə *edə bilərəm*? Qarşımda hansı imkanlar var? Mən Y-i deyil, X-i seçsəm bunun nə kimi nəticələri ola bilər?” tipli suallara cavab olaraq səsləndiririk. Adətən, birinci mülahizələri əxlaqi, ikinciləri isə empirik adlandırırlar.

Sözlər haqqında bir neçə söz

Filosoflar əxlaqi və empirik mülahizələrin təbiəti və onların arasındakı fərqlər haqqında sonsuz mübahisələr aparsalar da, biz bu spesifik məsələlərin incəliyinə varmayacağıq, belə ki, gündəlik həyatda hər birimiz reallığı idealdan asan fərqləndirə bilirik. Biz ancaq yadda saxlamalıyıq ki, çox dərinə getməsək, əxlaqi və empirik mülahizələr arasında fərq ümumən faydalı şeydir. Biz desək ki, “Hökumət öz qərarlarında hər bir insanın rifahı və maraqlarını nəzərə almağa borcludur” və ya “Xoşbəxtlik ali nemət deməkdir”, o zaman əxlaqi nəticənin çıxarılmasına xeyli yaxınlaşmış olarıq.

Əks mülahizəyə, yəni aşkar empirik mülahizəyə misal olaraq Nyutonun məşhur cazibə qanununu göstərə bilərik. Bu qanuna görə iki cismin qarşılıqlı cazibəsi onların kütləsi ilə düz, aralarındakı məsafənin kvadratı ilə tərs mütənasibdir.

Praktikada isə bir çox mülahizələr ikili xarakterə malikdir, yəni özlərində həm empirik, həm də əxlaqi cizgiləri daşıyırlar. Siyasi fəaliyyətə aid mülahizələr demək olar həmişə bu cür ikili səciyyəyə malikdir. Məsələn, kim ki deyir: “Hökumət tibbi sığorta proqramını irəli sürməlidir”, əslində təsdiq etmiş olur ki, (I) sağlamlıq xoş məramlı məqsəddir, (II) hökumət bu məqsədə çatmağa can atmalıdır və (III) ümumi tibbi sığorta bu məqsədə yetməyin ən yaxşı üsuludur. Bundan əlavə, biz daim (III) təsadüfündə olduğu kimi çoxlu empirik mülahizələr yürüdürük və bunlar bizim

hansısa qeyri-müəyyənliklə rastlaşdığımız zaman söyləyə biləcəyimiz ən yaxşı mülahizələrdir. Lakin bunlar sözün əsl mənasında “elmi” mülahizələr sayıla bilməz. Çox vaxt onların əsasında möhkəm əqidə, zəif əqidə, tam əqidəsizlik və qeyri-müəyyənliyin məcmusu dayanır. Bu cür mülahizələri adətən “praktiki” yaxud “sağlam” mülahizə adlandırırlar. Belə mülahizələr son nəticədə ona görə faydalıdır ki, hansısa bir dəyərin, şəxsiyyətin yaxud qrupun üstünlüyü ilə hər hansı digər dəyərin, şəxsiyyətin yaxud qrupun zəifliyini tarazlaşdırır. Bu cür vəziyyəti təsvir etmək üçün mən adətən, iqtisadçıların işlətdikləri ifadənin köməyinə əl atıram, deyirəm ki, bu və ya digər məqsədə can atarkən, bir neçə alternativdən birini seçməliyik.

Əxlaqi və empirik (təcrübi) mülahizələrin bütün bu variantlarını sonrakı səhifələrdə nəzərdən keçirməyə çalışacağıq.

DEMOKRATİK MƏQSƏDLƏR VƏ GERÇƏKLİK

İdeal və gerçəkliyi bir-birindən fərqləndirmək faydalıdır, lakin həm də anlamağa çalışmaq lazımdır ki, demokratik ideallar (ali məqsədlər) və gerçəklik öz aralarında necə əlaqədədir. Bu qarşılıqlı əlaqə barəsində sonrakı fəsillərdə daha ətraflı danışmaq fikrindəyəm. Hələlikse cədvəlin köməyiylə sonrakı araşdırmanın təxmini mənzərəsini vermək istəyirəm.

Bölmələrdən hər biri fundamental sualdan ibarətdir:

Demokratiya nədir? Demokratiya nə deməkdir? Başqa sözlərlə desək, biz hansı standartları tətbiq etməliyik ki, öyrənə bilək: mövcud hökumət demokratikdirmi və nə dərəcədə demokratikdir?

CƏDVƏL 3. Əsas elementlər

İDEAL		REAL	
Məqsədlər və ideallar		Real mövcud olan hökumət	
Demokratiya nədir?	Demokratiya nə üçün lazımdır?	Demokratiya hansı institutların varlığını tələb edir?	Demokratiya üçün hansı şərait əlverişlidir?
4 Fəsil	5-7 Fəsillər	III hissə	IV hissə

Düşünürəm ki, bu cür sistem beş meyarın beşinə də cavab verməlidir və yalnız bu halda onu tam demokratik hesab etmək olar. 4-cü fəsildə dörd meyarı təsvir etməyə çalışmışam, 6-cı və 7-ci fəsillərdə isə göstərmişəm ki, 5-ci meyar nəyə görə lazımdır. Unutmayın ki, bu, ideal sistemin və ya tam demokratik sistemin meyarlarıdır. Ümidvaram ki, bizlərdən heç kəs gerçək həyatda mövcud olan bütün məhdudiyyətləri nəzərə almaqla belə hesab etmir ki, hazırda bu cür ideal sistemi yaratmağa qabiliyyətli. Lakin meyarların təyin etdiyi standartlar bizə hazırki nailiyyətlərimizi, eləcə də mövcud siyasi sistemi və onun təsisatlarını müqayisə etməyə kömək edir. Bu mənada, meyarlar bizə sistemi ideala yaxınlaşdırmaq yollarını göstərir.

Demokratiya nə üçün lazımdır? Hansı əsaslara görə hesab etmək olar ki, ən yaxşı siyasi sistem demokratiyadır? Demokratiyanın köməyi ilə hansı dəyərlər daha yaxşı müdafiə olunur?

Bu suallara cavab verərkən, nəzərə almaq çox vacibdir ki, biz heç də onu soruşmuruq ki, insanlar hazırda demokratiyanı nə üçün dəstəkləyirlər yaxud keçmişdə nə üçün dəstəkləyiblər; biz onu da soruşuruq ki, demokratik sistemlər necə yaranıb. İnsanların demokratiyanı qiymətləndirməsi və bəyənməsinin bir çox izahları var. Məsələn, bəzi insanlar nə üçün başqa cür deyil, məhz bu cür hərəkət etdiklərini heç vaxt düşünmürlər; müəyyən “vaxt və məkan hallarında” demokratiyaya sədaqət ənənələrə, ədəb qaydalarına və ya hamı tərəfindən qəbul edilmiş baxışlara hörmətdən irəli gəlir. Digərləri demokratiyanı başqa səbəbə görə dəstəkləyirlər: onlara elə gəlir ki, demokratik idarəetmə forması, demokratik quruluş onların qarşısında varlanmaq, yaxud siyasi karyera əldə etmək üçün daha geniş imkan və perspektivlər açacaq; yaxud demokratiyanı ona görə dəstəkləyirlər ki, pərəstiş etdikləri şəxs də onu dəstəkləyir və s.

Bəs görəsən demokratiyanın dəstəklənməsinin daha ümumi əsasları və ya daha yüksək mənalı var mı? Əminəm ki, var. Bu əsasları biz 5-7-ci fəsillərdə nəzərdən keçirəcəyik.

Bu ideal normaları real gerçəkliyin ayrılmaz hissəsi olan imkan və məhdudiyyətləri nəzərə almaqla həyatda təcəssüm etdirmək üçün hansı siyasi institutlar lazımdır?

Sonrakı fəsildə göstərildiyi kimi, müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif ölkələrdə institutlarının əsaslı surətdə bir-birindən fərqləndiyi siyasi sistemlər səhvən demokratiya və respublika adlanırdı. Əvvəlki fəsildə biz demokratik institutların bir-birindən fərqlənməsinin bir səbəbini izah etdik: onlar müxtəlif ərazi sahəsinə və əhali sayına malik olan bu və ya digər siyasi vahidlərin *miqyasları və ölçüləri* arasındakı fərqlərə uyğun olaraq yaradılırdı. Bir sıra siyasi vahidlərin (məsələn ingilis kəndinin) kiçik sahəsi və azsaylı əhalisi, bəzilərinin isə (məs. Çin, Braziliya yaxud ABŞ) nəhəng ərazisi və külli sayda əhalisi vardır. Kiçik şəhər iri ölkələr üçün məcburi olan demokratik institutları yaratmadan da demokratik meyarlara tam cavab verə bilər.

XIII əsrdən başlayaraq demokratiya ideyası daha çox bir sıra ölkələrə – Amerika Birləşmiş Ştatları, Fransa, Böyük Britaniya, Norveç, Yaponiya, Hindistana şamil edilə bilər. Lakin kiçik şəhərlərdə demokratiyanın zəruri və ya arzu olunan şərti kimi görünən siyasi institutlar digər miqyaslara – dövlət miqyasına (bu dövlətlər, məsələn Danimarka və ya Norveç kimi kiçik də ola bilər) uyğun gəlmirdi. Nəticədə XIX-XX əsrlərdə bir sıra yeni institutlar meydana gəldi. Bu institutlar müəyyən mənada, qismən antik dövrün və orta əsrlərin demokratiya və respublikalarında mövcud olan siyasi institutları xatırlatsa da, ümumi halda prinsipə yeni siyasi sistemin tərkib hissəsi idi.

2-ci fəsildə biz bu tarixi inkişafın qısa təsvirini vermişik. III hissədə isə müasir demokratiyaların siyasi institutlarının və onların arasındakı ən mühüm fərqlərin daha geniş təsvirini yaratmağa çalışmışıq.

Qabaqcadan deyim ki, mən bu və ya digər institutların zəruriliyini qeyd edəndə, bu heç də o demək deyildir ki, bu institutların varlığı ideal demokratiyaya nail olmaq üçün kifayətdir. Hər bir demokratik ölkədə real demokratiya və ideal demokratiya arasında böyük fərq görünür.

Bu uyğunsuzluq sanki bizə meydan oxuyur – görək siz “demokratik” ölkələri necə daha demokratik edə biləcəksiniz?

Lakin bir halda ki, hətta “demokratik” ölkələri də tam mənada demokratik hesab etmək olmazsa, onda müasir demokratiyanın bu və ya digər mühüm siyasi institutlarının olmadığı ölkələr, yəni qeyri-demokratik ölkələr haqda nə demək olar? Onlar necə daha demokratik ola bilərlər və ümumiyyətlə bu mümkündürmü? Və nə üçün bəzi ölkələr digər ölkələrə nisbətən daha demokratik olublar? Bu sualların özü də yeni-yeni suallar meydana gətirir. Ölkədə (və ya istənilən siyasi vahiddə) demokratiyanın inkişafı və demokratik institutların sabitliyi üçün hansı şərait və şərtlər əlverişli sayıla bilər? Və əksinə, hansı şərait və şərtlər onların inkişafına əngəl törədə və sabitliyini təhlükə altına qoya bilər?

Bugünkü dünyada bu suallar böyük önəm daşıyır. Xoşbəxtlikdən XX əsrin sonlarında bu suallara 60-80 il bundan əvvəl olduğundan daha asan cavab tapmaq olar və bu cavablar hər hansı digər dövrlərdə olduğundan qat-qat əsaslandırılmış olacaqdır. IV hissədə, XX yüzilliyin başa çatdığı bir zamanda bu mühüm sualların bizə məlum olan müxtəlif cavabları haqqında danışılacaq.

Ədalət xatirinə onu da deyək ki, bu cavablar bütün məsələləri həll etmək, bütün şübhələri dağıtmaqdan uzaqdır, lakin bununla belə, bunlar qarşıya qoyduğumuz problemin həlli yollarının axtarışı üçün daha etibarlı çıxış nöqtəsi ola bilər.

QIYMƏTLƏNDİRMƏ MÜLAHİZƏLƏRİNDƏN EMPIRİK MÜHAKİMƏYƏ

3-cü cədvələ aid izahları başa çatdırmazdan öncə diqqətinizi belə bir məsələyə yönəltmək istəyirəm. “Demokratiya nədir?” sualına cavab axtararkən, biz bir qayda olaraq verdiyimiz qiymətlər əsasında, yəni nəyi layiqli, düzgün və ya arzu olunan məqsəd hesab etdiklərimiz əsasında nəticə çıxarıyıq. Cədvəldə “Demokratiya nə üçün lazımdır?” sualına soldan sağa keçdikdə, hələ də xeyli dərəcədə mənəvi kateqoriyalardan asılı olan mülahizələrimiz eyni zamanda, real dünyada mövcud olan səbəbiyyət-nəticələr, məhdudiyyətlər və imkanlar haqqındakı təsəvvürlərimizdən asılı olmağa başlayır, yəni onlar empirik xarakter alır. Burada biz daha çox dərəcədə aşkar məlumatların, faktların və vasitəli sübutların təfsirinə arxalanmalı oluruq. Real demokratiya üçün hansı siyasi təsisatların tələb olunduğunu müəyyən etməyə çalışarkən biz daha çox dərəcədə sübutlara və empirik (təcrübi) mülahizələrə arxalanırıq. Lakin burada da bizim üçün əhəmiyyəti olan şey, qismən də olsa, bizim demokratiyanın mənası və dəyəri haqqındakı ilkin mülahizələrimizdən asılı olur. Axı, həqiqətən də biz real həyatdakı siyasi institutların taleyi barədə ona görə narahatlıq keçiririk ki, demokratiyanın dəyərləri və meyarları bizim üçün böyük önəm təşkil edir.

Cədvəlin sağ hissəsinə çatıb, demokratik institutların inkişafı və sabitliyinə hansı şərait və şərtlərin faydalı təsir etdiyini müəyyənləşdirərək, tamamilə empirik nəticəyə gəlirik; indi bu mülahizələr bütövlükdə, bəlli məlumatları necə təfsir edəcəyimizdən asılı olacaqdır. Məsələn, demokratik əqidə demokratik institutların qorunub saxlanmasına nə dərəcədə təsir göstərir? Və yenə məlum olur ki, elə demokratiyanın və onun dəyərlərinin taleyi üçün narahatlıq keçirdiyimizə görə empirik mülahizələr bizim üçün bu qədər önəmlidir.

Beləliklə, biz II hissədə nəzərdən keçirdiyimiz idealların, dəyərlərin, məqsədlərin öyrənilməsindən, kitabın III hissəsində yer tapmış demokratik siyasi institutların daha empirik təsvirinə doğru hərəkət edirik. Bunun ardınca IV hissədə biz demokratik siyasi institutlar üçün əlverişli və ya əlverişsiz olan şərait və şərtlər haqqında söhbət açacağıq və burada da mülahizələrimiz demək olar ki, yalnız empirik xarakterdə olacaqdır. Və nəhayət, kitabın axıncı hissəsində mən gələcəkdə demokratiyanın hansı təhlükələrlə üzləşə biləcəyi barədə danışacağam.

* * *

End of Part I